

ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО РЕЛІГІЙНОГО ЛАНДШАФТУ В УМОВАХ ВІЙНИ

TRANSFORMATIONS OF THE UKRAINIAN RELIGIOUS LANDSCAPE IN THE CONDITIONS OF WAR

У статті досліджено динаміку релігійної ідентичності в українському суспільстві в умовах гібридної та повномасштабної війни з Російською Федерацією. Релігія, будучи ключовим елементом колективної ідентичності, зазнає трансформації під тиском суспільно-політичних викликів та інформаційно-психологічного впливу. Представлено результати емпіричних досліджень, що відображають зміну конфесійних уподобань. Особлива увага приділена явищу медіарелігійності – здатності особистості реалізовувати релігійні практики у цифровому середовищі. За результатами дослідження, католики виявили найвищу активність у використанні цифрових ресурсів для підтримки релігійного життя, тоді як представники православ'я демонстрували більшу традиційність. Війна спричинила не лише підвищення рівня релігійності серед українців, а й активізувала процеси переосмислення церковної ідентичності та адаптації релігійних практик до умов цифрового суспільства. У статті представлено результати соціологічних опитувань, що демонструють зміни в суспільному сприйнятті церков, ставлення до конфесій та зростання довіри до ПЦУ. Значна увага приділяється новому феномену – медіарелігійності, тобто виявам релігійності у цифровому просторі. На основі авторського дослідження, проведеного у 2025 році, проаналізовано рівень емоційної, поведінкової та когнітивної залученості вірян до релігійних практик через медіа. Найвищий рівень медіарелігійності зафіксовано серед католиків та греко-католиків, які більш відкриті до використання цифрових інструментів у духовному житті. Водночас православні демонструють більшу традиційність та стриманість до діджиталізації віри. Попри конфесійні відмінності, медіарелігійність є універсальним механізмом адаптації релігійного життя до умов інформаційного суспільства, особливо в умовах війни. Церква зберігає свою значущу роль як інституція моральної підтримки, соціальної інтеграції та гуманітарної допомоги. Дослідження має практичне значення для психологів, соціологів, релігієзнавців та культурологів, які вивчають вплив війни на трансформацію суспільної свідомості та духовного ландшафту України.

Ключові слова: релігійна ідентичність, конфесійна ідентичність, особистість, релігійна поведінка, медіарелігійність, групова динаміка.

This article explores the dynamics of religious identity within Ukrainian society under the conditions of hybrid and full-scale war with the Russian Federation. Religion, as a key element of collective identity, undergoes significant transformations under the pressure of socio-political challenges and informational-psychological influence. The author presents empirical research findings reflecting shifts in denominational preferences. Particular attention is given to the phenomenon of media religiosity – the capacity of individuals to practice their faith in digital environments. According to the study, Catholics showed the highest level of engagement with digital resources to support their religious life, whereas Orthodox believers maintained more traditional practices. The war has not only heightened religiosity among Ukrainians but has also triggered a reevaluation of church identity and the adaptation of religious practices to a digital society. The article includes sociological survey data that reveal changing public perceptions of churches, denominational attitudes, and growing trust in the Orthodox Church of Ukraine (OCU). Significant attention is devoted to media religiosity as a new phenomenon representing expressions of faith in the digital space. Based on a 2025 study, the paper analyzes believers' emotional, behavioral, and cognitive engagement in digital religious practices. The highest levels of media religiosity were observed among Catholics and Greek Catholics, who displayed greater openness to digital tools in spiritual life, while Orthodox respondents tended to favor traditional approaches and showed resistance to digitalization. Despite denominational differences, media religiosity emerges as a universal mechanism for adapting religious life to the realities of an information society – especially under wartime conditions. The Church retains its crucial role as an institution of moral support, social integration, and humanitarian assistance. The research holds practical value for psychologists, sociologists, religious scholars, and cultural researchers studying the war's impact on the transformation of public consciousness and Ukraine's spiritual landscape.

Key words: religious identity, denominational identity, personality, religious behavior, media religiosity, group dynamics.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2025.72.2.18>

Кириченко В.В.

д.психол.н., доцент, професор (б.в.з.)
кафедри соціальної та практичної
психології
Житомирський державний університет
імені Івана Франка

Вступ. Будь-які соціально-економічні потрясіння впливають на групові процеси ідентифікації населення, де релігійна ідентичність є однією з основних, поступаючись місцем лише етнічній. Спільні вірування та відчуття приналежності до окремої спільноти людей, які мають однакові сакральні уявлення, дали можливість людині вижити в первісному світі та еволюціонувати

в культурному плані [10]. Еволюційна вищість виду *homo sapiens* була саме в тому, що ми найбільше були схильні до колективної інтеграції навколо абстрактної ідеї, яка об'єднувала велику кількість людей та водночас ставала частиною диспозиції іншій частині. Роберт Сапольські вважає, що здатність об'єднуватися проти когось на основі спільної ідеї породила феномен культури, у тому

числі перші абстрактні уявлення людини у вигляді анімістичного сприйняття світу. Для первісної людини спільні вірування відігравали важливішу роль у процесі міжгрупового об'єднання ніж візуальна схожість та територіальна спорідненість [13]. Етнічна та національна ідентичність сформувалися на основі спільних вірувань, кожна нація у своєму історичному аспекті розвитку, мала релігійну більшість, яка є яскраво вираженою до цього часу у більшості держав, які живуть за ліберальними законами інформаційного суспільства [14]. Релігія стала основою колективної моралі, вона впливала на формування нормативно-правового поля діяльності держави, відповідає за внутрішнє прийняття правил та норм за якими живе етнос, нація та держава.

Постановка проблеми та аналіз досліджень. У дослідженні серед осіб юнацького віку, яке було проведене у 2016 році, через два роки після «Революції гідності» в Україні та повалення авторитарного режиму п'ятого президента України Віктора Януковича, нами було зафіксовано, що українська нація у пошуках своєї автентичності намагалася знайти унікальну відмінність від етнічної більшості сусідніх країн – білорусів та росіян, на перепоні чого ставало «православне минуле» від якого українці намагаються позбутися до цього часу, але позбутися таким чином, щоб не втратити основу своєї ідентичності. Етнічна ідентичність включає у себе релігійну та конфесійну ідентичність, нація формується на основі монорелігії, якою опікується єдина монолітна конфесійна більшість. Існування на історичному суспільно-політичному полотні України двох та більше конфесій, які належать до однієї релігії (релігійного відгалуження) свідчать про зміни в уявленнях про себе як етносу. З 2014 року українці та росіяни мали вірити в різних богів, що загалом вплинуло на релігійний ландшафт українського суспільства та способів релігійної сегрегації у межах традиційного православ'я.

За результатами нашого дослідження було встановлено, що для більшості українців важливо усвідомлювати принципову відмінність від інших етнонаціональних груп, особливо, якщо вони вчиняють агресивні дії військового характеру [3]. Це відбувається на основі атрибуції рис особистості у процесі міжетнічного сприйняття. Негативні особистісні риси приписуються ворогам, наприклад, ворожість, підступність, хитрість українці приписували як типові риси особистості росіянам, білорусам та китайцям. Позитивні особистісні риси приписуються представникам власного етносу, або тим, хто знаходиться в статусі геополітичних союзників, за результатами нашого дослідження на рівні атрибуції особистісних рис українці вважають що вони дуже схожі з поляками та німцями [2].

Ідентичність особистості будується не лише у перспективі майбутнього, вона ще має опиратися на фундамент минулого, який складається з історичної пам'яті народу. У дослідженні

«Суспільна інтеграція та протистояння у межах спільної історії України та Польщі» нами було встановлено, що на рівні колективної пам'яті українці здійснили успішну сепарацію з росіянами, які виступали на той час у ролі активного агресора (було уже анексовано Автономну Республіку Крим та проводилися гібридні військові дії на території Донецької та Луганської області). Єдиною подією, яка об'єднувала росіян, білорусів та українців у межах спільної історії було – Хрещення Київської Русі, що вимагало від українців певного переосмислення своєї релігійної ідентичності та пошуку особливої форми її репрезентації [5]. Це призвело до суттєвої реорганізації Православної Церкви України (ПЦУ) та початку її сепарації від Російської Православної Церкви. Як наслідок 6 січня предстоятелю ПЦУ митрополиту Епіфанію під час спільної літургії зі Вселенським патріархом було передано «Патріарший і синодальний Томос надання автокефального церковного устрою Православної Церкви в Україні», який скасовував синодальний лист від 1686 року про передачу Київської православної митрополії в тимчасове управління до Російської Православної Церкви, даючи можливість українцям у широкому суспільному сенсі розвивати власну модель релігійної ідентичності – на рівні масової свідомості православні українці почали усвідомлювати свою відмінність від православних росіян і це стало значним поштовхом у здобутті культурної незалежності від Росії [11]. З 12 по 18 травня 2019 року Київський міжнародний інститут соціології (KMIC) провів всеукраїнське опитування «Конфесійна структура населення України і створення Православної Церкви України», який продемонстрував, що 54,2% респондентів позитивно ставилися до отримання незалежності від Російської Православної Церкви, 50,6% респондентів вважають, що надання Томосу об'єднує суспільство (з них 64,5% вважають, що умов, визначених у Томосі, достатньо для розвитку незалежної української церкви). До діяльності Православної Церкви України позитивно ставиться 65,3% респондентів, натомість до діяльності Української Православної Церкви Московського Патріархату прихильно ставиться 28,7% респондентів [6].

Релігійні трансформації в Україні, які почали відбуватися на фоні геополітичного зближення України та Європейського Союзу, призвели до ряду інформаційно-диверсійних операцій на території України, адже Православна Церква Московського Патріархату (УПЦ-МП) з кожним роком втрачала свою впливовість, а її діяльність на території України вважалася загрозою національній безпеці. Упродовж 25-28 червня 2021 року Київський міжнародний інститут соціології (KMIC) провів всеукраїнське опитування «Релігійна самоідентифікація населення і ставлення до основних Церков України: червень 2021 року». За результатами опитування 1003 респондентів переважна більшість українців (73%) продовжують вважати

себе православними, 9% вважають себе греко-католиками, а 7% – атеїстами. Серед тих, хто вважає себе православними, більшість – 58% вважають себе належними до Православної Церкви України. Цей показник зріс порівняно з червнем 2020 року з 48% до 58%. Серед трьох найбільших Церков України найбільше респондентів позитивно ставляться до Православної Церкви України. До Православної Церкви України позитивно ставляться 52% українців, нейтрально – 34%, негативно – 9%. При цьому, порівняно з червнем 2020 року стало більше тих, хто ставиться позитивно – показник зріс з 42% у червні 2020 року до 52% у червні 2021. Більшість респондентів вбачили в Православній Церкві України здатність до гнучкого реагування на зміни в суспільстві (54%), сприяння об'єднанню суспільства (53% відкритість до віруючих (50%), допомоги у боротьбі з COVID-19 (34%), відстоювання незалежності від українських чи іноземних політиків, олігархів (33%). Натомість Українську Православну Церкву Московського Патріархату більшість респондентів асоціювали з такими характеристиками, як залежність від іноземних структур (35%), намаганнями дестабілізувати ситуацію в Україні (42.5%) і корумпованістю (38%). Серед респондентів 41% вважають, що протести прихильників УПЦ-МП – є прямими спробами дестабілізувати ситуацію в Україні [9].

Дестабілізація ситуації в релігійному середовищі представників православної віри на території України прискорила процеси диференціації релігійної та церковної ідентичності. Цей процес був закономірний з точки зору лібералізації соціальної матриці суспільства, яка стала особливо яскраво вираженою в культурах, які живуть за законами інформаційного суспільства. В реаліях українського суспільства ці процеси були детерміновані також гібридними інформаційно-психологічними інтервенціями, які проводила російська армія на території України у середовищі релігійних громад. Після повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України серед представників православних релігійних громад почали спостерігатися процеси сепарації від церкви, при збереженні достатньо високого показника кількості віруючих серед громадян України, який збільшується на фоні військових дій. У листопаді 2022 року соціологічна служба Центру Разумкова за підтримки Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні провела опитування «Війна і Церква. Церковно-релігійна ситуація в Україні 2022р. (листопад 2022р.)», результати якого підтвердили, що на фоні збільшення кількості віруючих серед українців спостерігається зменшення кількості активних діячів церковних громад, особливо у середовищі православних християн. Із початком повномасштабної російської агресії частка громадян, які визнають себе віруючими, зросла з 68% наприкінці 2021 року до 74% у листопаді 2022 року. Проте, членами певної релігійної громади (парафії) виявилися: 14,8 % на півдні України, 20,1%

на сході та в центральній частині України, де найбільша частина православних релігійних громад, в західній частині України, де більша частина католицьких та греко-католицьких релігійних громад цей відсоток вдвічі більший – 45,8%. Незважаючи на те, що відсоток осіб, залучених до церковних громад зменшується, 58,7% опитаних вважає, що церква відіграє позитивну роль в сучасному українському суспільстві (проти 3,3%, які ставляться до її діяльності негативно). До першочергових завдань діяльності церкви в умовах війни респонденти віднесли: 54,3% – надання психологічної допомоги, 45,5% – допомога Збройним силам України, 39,5% – допомога у вирішенні соціальних і матеріальних проблем громадян, 28,4% – залучення міжнародної уваги та допомоги Україні [1].

Мета статті вивчити та описово пояснити зміни релігійного ландшафту українського суспільства, який відбувся на фоні війни росії проти України (2014-2022 р.) та після повномасштабного вторгнення росії на територію України (2022). Основним заданням є пілотне вивчення релігійної ідентичності Українців в умовах війни та участі церкви у дестабілізації соціально-політичної ситуації в середині українського суспільства, або допомоги у вирішенні гуманітарних проблем (психосоціальна підтримка населення України, допомога внутрішньо переміщеним особам, культурна інтеграція суспільства навколо національної ідеї тощо).

Виклад основного матеріалу. Війна посилювала відчуття релігійної приналежності українців, в умовах суспільно-політичного протистояння культурна спорідненість відіграє важливу роль у інтегративних процесах суспільства з метою протистояння культурним та ідеологічним впливам, які здійснює ворог. Українська церковна традиція за останні роки здійснила ряд канонічних послаблень на фоні повномасштабної війни, які були відповіддю на запити суспільства щодо участі церкви у суспільному житті воюючої країни. Основні зміни релігійного ландшафту українського суспільства стосувалися зміни у релігійній та конфесійній ідентичності, і початок цих трансформацій був спричинений змінами культурного ландшафту суспільства під впливом цифровізації та глобалізації. У дослідженні ми використали методику, яка дозволяє вивчити особливості медіарелігійності особистості та проаналізувати міжконфесійні відмінності проявів релігійної поведінки у цифровому середовищі. Соціальна віртуалізація, яка була описана нами раніше (Кириченко, 2020) [4] торкнулися усіх суспільних процесів, деякі з них були каталізаторами суспільних змін, деякі були консервативними у баченні переваг використання цифрових інструментів. Найпершими віртуальні сервіси почали використовувати державні інституції та бізнес, вони мають успішних досвід використання електронного урядування. Після початку повномасштабного вторгнення в Україні з'явилося багато електронних сервісів, які допомагали

опосередковувати взаємодію з державою коли фізично вона була неможлива або утруднена. Релігійні організації у цьому питанні залишалися найбільш консервативними і це стало основною причиною розщеплення релігійної та конфесійної ідентичності. Церква у своїй сукупності (без конфесійного розрізнення) чинила найбільший спротив проникненню цифровізації у свою бюрократичну структуру, наполягаючи на збереженні церковної традиції. За нашими гіпотетичними уявленнями саме це призвело до формування високого рівня медіарелігійності у осіб, які належали до конфесій, що не чинили спротиву до інтеграції сучасних медіаінструментів у канонічні релігійні традиції [8].

Католицька Церква уже давно практикує використання цифрових сервісів для релігійного обслуговування вірян, запроваджуючи віртуальні інтерактивні моделі духовних таїнств. Церква не забороняє вірянам альтернативи у сповіданні релігійних культів, особливо коли ця альтернатива є зумовленою військовими діями. Українська Греко-Католицька церква, яка конфесійне утворення, що підкорюється Ватикану, також інтенсивно впроваджує віртуальні сервіси взаємодії з вірянами, що знаходить позитивний відгук у середині спільноти УКГЦ. Впровадження медіарелігійних практик дозволяє вірянам у зручний спосіб долучатися до духовних практик та вести комунікацію всередині релігійної спільноти, що посилює почуття групової приналежності, що є основою саме конфесійної ідентичності як відчуття приналежності до релігійної групи а не до ідеології як такої. У період пандемії COVID-19 Католицька церква офіційно дозволила вірянам долучатися до духовних таїнств засобами віртуальних цифрових технологій, не засуджуючи і не наполягаючи на сповіданні традиційних форм духовних практик [12]. Адаптація католицької церкви до соціальної ситуації сформувала новий тип взаємовідносин у середині релігійного середовища, збагативши його новим досвідом стосунків в умовах соціальної ізоляції. Світовий досвід пандемії вперше довів, що цифровий маркетинг в релігійному середовищі дозволяє зберегти конфесійну єдність. Медіарелігійні практики формують нові способи колективних дій, дають можливість збагатити досвід осмислення канонічних основ віри.

У дослідженні взяли участь 60 осіб (вибірка не репрезентативна), які належали до основних християнських конфесій, які діють на території України. Також до участі в дослідженні взяли участь позаконфесійні особи. У дослідженні ми використали апробований та стандартизований україномовний опитувальник медіарелігійності особистості (ОМРО) Н.С. Коструби [7]. Опитувальник призначений для діагностики емоційно-мотиваційного (релігійна орієнтація), поведінкового (медіарелігійна активність) і когнітивного (усвідомленість релігійності) компонентів, а також для визначення загального рівня медіарелігійності особистості. Відмінності у медіарелігійності будуть

проявлятися як наслідок послаблення конфесійних вимог до залучення людини до духовних практик у нетрадиційний спосіб. Аналіз публікацій, які належать представникам офіційних конфесій, які діють на території України, вказують на те, що офіційних заборон на використання цифрових інструментів у сповіданні релігійних обрядів немає, проте існують неофіційні побажання від лідерів думки релігійної конфесії щодо форм участі вірян у колективних релігійних діях, дехто вважає, що віртуалізація всередині релігійної організації послаблює почуття конфесійної ідентичності.

Дослідження проводилося у лютому-березні 2025 року шляхом анонімного інтернет-дослідження, у дослідженні брали участь громадяни України, які постійно проживали на її території (не мають статусу внутрішньо-переміщених осіб). Середній вік досліджуваних 35-40 років, стать учасників дослідження не враховується.

Кількісний аналіз результатів дослідження представлено в таблиці № 1.

Найвищий показник загальної медіарелігійності зафіксований у представників католицької конфесії (109 балів з 155 максимального показника), цей показник відповідає високому рівню медіарелігійності, який характеризується тим, що досліджувані ведуть інтенсивну релігійну активність у цифровому середовищі, намагаються популяризувати свою активність серед контактного оточення, стають активними учасниками релігійних обрядів та заохочують інших до виконання. У досліджуваних, які ідентифікують себе з православною, протестантською релігійною громадою та позаконфесійні мають загальний середній рівень медіарелігійності. Найвищий рівень емоційно-мотиваційної релігійної спрямованості зафіксовано у досліджуваних, які вважають себе позаконфесійними (64 балів з 90 максимально можливих), найнижчий рівень – у представників протестантизму (34) та православ'я (48). Найвищий рівень поведінкової медіарелігійної активності зафіксовано у представників католицької (греко-католицької) конфесії (38 балів з 45 максимально можливих), найнижчий рівень у позаконфесійних представників (23), що свідчить про орієнтацію на внутрішнє, духовне осмислення релігії, а не на поведінкове вираження релігійних переконань та пошук практик зовнішнього вираження релігійності (вчини як докази власної релігійності). У позаконфесійних зафіксовано найвищий рівень когнітивного осмислення релігії (12 балів, з 15 можливих), у католиків – 7, найнижчі показники у представників православ'я та протестантів.

Відмінності кількісних результатів у кожній з чотирьох груп відповідно до критерію Краскела-Уолліса (H-критерій) є статистично незначимими ($h_{emp.} = 3.0$, $p = 0.39163$). Тому ми можемо припустити, що конфесійна приналежність не впливає на рівень та форму медіарелігійності та є загально конфесійною ознакою в умовах цифрового середовища. Медіарелігійність формується

**Рівень медіарелігійності у представників різних християнських конфесій
(результати нерепрезентативного дослідження)**

Конфесійна приналежність, n=60	Загальний показник медіарелігійності	Емоційно- мотиваційна (релігійної орієнтації)	Поведінкова (медіарелігійна активність)	Когнітивна (осмисленість релігійності)
Католики (Греко-католики), n=15	109	64	38	7
Православні, n=15	85	48	34	3
Протестанти, n=15	78	34	40	4
Позаконфесійні, n=15	83	58	23	12

в умовах глобальної цифровізації соціального середовища, є особливим виявом релігійної та конфесійної ідентичності в умовах інформаційного суспільства.

Висновки. Релігійний ландшафт українського суспільства зазнав культурних змін, проте ці зміни були спричинені загальними процесами глобалізації, учасниками якої стали пересічні члени українського суспільства. Загальна тенденція до релігійної ідентифікації у межах цифрової соціальної спільноти відповідає загальнокультурним процесам соціальної віртуалізації, які намагаються регульовано контролювати лідери християнських общин, використовуючи як елементи релігійного маркетингу. Зважаючи на результати дослідження додало б науковій виразності аналіз вікових показників медіарелігійності. Ми можемо констатувати, що незважаючи на внутрішні особливості конфесійного бачення способів прояву релігійної ідентичності, представники досліджуваних нами конфесій використовують традиційні інструменти сповідання релігійних обрядів та філософського осмислення релігійних догматів. Усі християнські конфесії, які діють на території України адаптувалися до умов війни та глобалістичних рухів, що виражається у специфічній для постіндустріальної культури – медіарелігійності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Війна і Церква. Церковно-релігійна ситуація в Україні 2022р. (листопад 2022р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/viina-i-tserkva-tserkovnoreligiina-sytuatsiia-v-ukraini-2022r-lystopad-2022r> (02.04.2025)
2. Кириченко В.В. Зміни стереотипів міжетнічного сприйняття українців північно-західного регіону в період з 2002 по 2015 рік. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Вип. 6. Житомир-Київ-Краків: Вид. О.О. Євинок, 2017. С. 137–144
3. Кириченко В.В. Особистість у сучасному інформаційному суспільстві. Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2020. 245 с.
4. Кириченко В.В. Психологічний аналіз толерантності особистості до невизначеності у сучасному інформаційному суспільстві. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. Вип.1. 2020. С. 113–118.
5. Кириченко В.В. Суспільна інтеграція та протистояння у межах спільної історії України та Польщі. *Теорія і практика сучасної психології*. № 1. 2018. С. 45–51.
6. Конфесійна структура населення України і створення Православної Церкви України: травень 2019. URL: <http://oou.org.ua/2019/05/24/konfesiina-struktura-naselennya-ukrayiny-i-stvorennya-pravoslavnoyi-cerkvy-ukrayiny-traven-2019> (02.04.2025)
7. Коструба Н. Опитувальник медіарелігійності особистості: методичні рекомендації до використання та інтерпретації результатів опитувальника. Луцьк, 2023. 32 с.
8. Петряєв О. С. Цифрова церква: релігія в інтернет-просторі як новий етап духовного життя постіндустріального суспільства. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління*. № 2 (58). 2024. С. 59–67.
9. Релігійна самоідентифікація населення і ставлення до основних Церков України: червень 2021 року. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1052&page=1>
10. Ювал Ной Харарі. Sapiens: Людина розумна. Коротка історія людства. К.: Book Chef. 2024. 544 р.
11. Юрисдикційний статус Київської православної митрополії у 1686 році: богослів'я, канонічне право та культурно-історичний контекст / За загальною редакцією проф. О. Сагана. К., 2019. 127 с.
12. Bryson J. R., Andres L., Davies A. COVID-19, Virtual Church Services and a New Temporary Geography of Home. *Journal of economic and social geography*. № 111(3). 2020. Р. 360–372.
13. Robert M. Sapolsky. Behave: The Biology of Humans at Our Best and Worst. New York: PENGUIN PRESS. 2017. 1245 p.
14. Steward H. Oppong. Religion and Identity. *American International Journal of Contemporary Research*. Vol. 3 No. 6; June 2013. P. 10–16